

Anna Żuk

ORCID [0000-0001-5359-6627](https://orcid.org/0000-0001-5359-6627)

Samodzielna Pracownia Farmacji Społecznej

Wydział Farmacji, Biotechnologii Medycznej i Medycyny Laboratoryjnej

Pomorski Uniwersytet Medyczny w Szczecinie (Szczecin, Polska)

anna.zuk.farm@gmail.com

Aptekarstwo w polskich kalendarzach farmaceutycznych przełomu XIX i XX wieku. Prolegomena do badań

Abstrakt

Kalendarze na przełomie XIX i XX wieku były nieraz jedynym źródłem informacji o otaczającym ówczesnych ludzi świecie. Kalendarze farmaceutyczne w języku polskim wydawane były od roku 1878.

Obecnie piśmiennictwo dotyczące wydawnictw, jakimi były kalendarze, jest skromne. Kalendarze były publikacjami bardzo popularnymi, o szerokiej rozpiętości tematycznej i wysokim poziomie edytorskim, jednak nie doczekały się dotąd precyzyjnej definicji bibliologicznej.

Współcześnie niewiele miejsca poświęca się w pracach naukowych kalendarzom wydawanym w języku polskim dla farmaceutów, początkowo we Lwowie, a następnie w Warszawie, od

INFORMACJA O PUBLIKACJI		e-ISSN 2543-702X ISSN 2451-3202		 BRYLANTOWY MODEL OTWARTEGO DOSTĘPU
CYTOWANIE Żuk, Anna 2024: Aptekarstwo w polskich kalendarzach farmaceutycznych przełomu XIX i XX wieku. Prolegomena do badań. <i>Studia Historiae Scientiarum</i> 23, ss. 433–469. DOI: 10.4467/2543702XSHS.24.010.19583 .				
OTRZYMANO: 27.09.2023 ZAAKCEPTOWANO: 29.06.2024 OPUBLIKOWANO ONLINE: 11.09.2024	POLITYKA ARCHIWIZOWANIA Green SHERPA / RoMEO Colourr	LICENCJA 		
WWW	https://ojs.ejournals.eu/SHS/ ; https://pau.krakow.pl/Studia-Historiae-Scientiarum/archiwum			

roku 1878 do wybuchu I wojny światowej (ostatni kalendarz farmaceutyczny z tego okresu wydany był w roku 1914).

Celem pracy jest ukazanie aptekarstwa pod koniec XIX i na początku XX wieku na podstawie informacji zawartych w kalendarzach znajdujących się w zbiorach Muzeum Farmacji UJ CM w Krakowie, ponieważ kalendarze te stanowią cenne i bogate źródło wiedzy o tych czasach. Omawiane w niniejszej pracy kalendarze ukazywały się w latach 1878–1914 we Lwowie i w Warszawie. Zamieszczano w nich artykuły naukowe, manualy, wykazy aptek i aptekarzy prowadzących polskie apteki, reklamy, tablice i wykazy.

Analizowane kalendarze farmaceutyczne stanowiły ważne źródło wiedzy fachowej dla ówczesnych aptekarzy, ponieważ dostęp do podręczników farmaceutycznych był ograniczony. Kalendarze farmaceutyczne umożliwiały aptekarzom wykonywanie pracy zgodnie z przepisami prawa, reklamy ułatwiały zaopatrzenie aptek w niezbędne produkty, a spisy aptekarzy polskich i aptek działających pod różnymi zaborami nie tylko umożliwiały kontakt między aptekarzami, lecz także wzmacniały patriotyzm w aptekarzach oraz mobilizowały do wspólnej wytrwałej pracy na rzecz farmacji i odrodzenia Polski.

Słowa kluczowe: *apteki, aptekarze, informacja fachowa, kalendarze farmaceutyczne*

Pharmacy in Polish Pharmaceutical Calendars around 1900. Introduction to Research

Abstract

Around 1900, calendars were sometimes the only source of information about the world for people. Pharmaceutical calendars in Polish were published from 1878.

Currently, documentation on calendars is modest, although they were very popular publications with a wide range of topics and a high level of editing, even though they have not yet lived up to a precise bibliological definition.

Calendars published in Polish for pharmacists, first in Lviv and then in Warsaw, from 1878 until the outbreak of World War I, were rarely mentioned in scientific papers (the last pharmaceutical calendar from this period was published in 1914).

The aim of this work is to show the pharmacy at the end of the 19th and beginning of the 20th century, based on information contained in calendars in the collection of the Museum of Pharmacy of the Jagiellonian University CM in Krakow, since these calendars are a valuable and rich source of knowledge about that period.

The calendars examined in this paper were published between 1878 and 1914 in Lviv and Warsaw. These were the times of Partitions of Poland. The calendars contained scientific articles, manuscripts, lists of pharmacies and pharmacists running Polish pharmacies, advertisements, tables and lists.

The pharmaceutical calendars were an important source of expertise for pharmacists of the time, as access to pharmaceutical textbooks was limited. Pharmaceutical calendars enabled pharmacists to carry out their work in accordance with the law, the advertisements contained in the calendars made it easier to supply pharmacies with necessary products, and the lists of Polish pharmacists and pharmacies operating in different parts of the in-existent country not only enabled contact between them, but also strengthened a sense of patriotism and mobilized them to work tenaciously together for the benefit of the pharmaceutical industry and the rebirth of Poland.

Keywords: *pharmacies, pharmacists, professional information, pharmaceutical calendars*

1. Wstęp – kalendarze jako wydawnictwo i źródło wiedzy

Piśmiennictwo dotyczące wydawnictw, jakimi były kalendarze, jest skromne, na co zwróciła uwagę Ewa Wójcik w roku 1996 w pracy pt. *Kalendarze w Polsce w latach międzywojennych*, przywołując słowa Władysława Chojnackiego, który nazwał je „niechcianym dzieckiem naszej bibliografii narodowej”, z powodu lekceważenia i pomijania ich w bibliografii prac naukowych¹. E. Wójcik nie zgadzała się z takim traktowaniem kalendarzy, które były wydawnictwami bardzo popularnymi, o szerokiej rozpiętości tematycznej i wysokim poziomie edytorskim².

¹ Wójcik 1996, s. 127.

² *Ibidem*, s. 129.

Tę powszechną – i niesłuszną – opinię o kalendarzach potwierdziła w 2009 r. Magdalena Skalska w pracy pt.: *Wartości wielkopolskich kalendarzy polskich i niemieckich przełomu XIX i XX wieku w aspekcie współczesnej turystyki kulturowej*, pisząc: „lekceważąca opinia sprawiła jednak, iż jak do tej pory nie silono się na naukowe zbadanie i opracowanie kalendarzy” (Skalska 2009, s. 16). Również Ewa Ihnatowicz w pracy poświęconej XIX-wiecznemu warszawskiemu *Kalendarzowi* Józefa Ungra pisała, że „najwięcej prac poświęconych kalendarzom dotyczy wieku XIX, ale w ogóle prace te nie są liczne” (Ihnatowicz 1983, s. 227).

Irena Turowska-Bar napisała w 1967 r. rozprawę habilitacyjną pt.: „Polskie kalendarze XIX wieku”, której streszczenie jest dostępne w Bibliotece Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu³. W pracy autorka pisała, że

Wśród rozlicznych źródeł, jakie służą nauce, najmniej są dotychczas doceniane kalendarze, a przecież zawarte w nich materiały literackie, informacyjne, statystyczne mogą rzucić wiele nowego światła na historię niektórych dyscyplin. [...] Kalendarze należą do najpopularniejszych wydawnictw u wszystkich narodów (Turowska-Bar 1967, s. 3).

Szczególnie popularne były w XIX w., co zostało zaprezentowane we wspomnianej rozprawie.

Wiek XIX, w którym rozpoczęto wydawanie kalendarzy dla farmaceutów, nazywany jest „wielką epoką kalendarzy”⁴, trwającą do wybuchu

³ Turowska-Bar 1967. Z uwagi na to, że opracowanie było rozprawą habilitacyjną, obecnie dostęp do niego jest utrudniony. Źródłem wiedzy o jego treści jest tylko streszczenie, które zawiera zdawkowe informacje o kalendarzach farmaceutycznych. Irena Turowska-Bar w jednym z rozdziałów tegoż streszczenia opisywała XIX-wieczne kalendarze lwowskie. Nie wspominała jednak o kalendarzach farmaceutycznych, choć były wydawane we Lwowie od roku 1878. Wymieniła m.in.: *Nony Lwowski Kalendarz Polski i Ruski*, *Pielgrzym Lwowski*, *Nony Kalendarzyk, czyli Świątnik Lwowski*, *Lwowski Powszechny Kalendarz Domowy i Gospodarski* oraz kalendarze: rzymskokatolicki, grekokatolicki, żydowski, astronomiczny, gospodarski, domowy i sprawunkowy. Kalendarze farmaceutyczne wymienione zostały w rozdziale pt.: „Kalendarze lekarskie, popularno-medyczne i farmaceutyczne”, o których autorka pisała: „We Lwowie ukazał się *Kalendarz do użytku Farmaceutów i Chemików* (1878–1884), redagowany z ramienia Towarzystwa Aptekarskiego przez M. Wąsowicza. Zawierał artykuły fachowe, część informacyjną, cenniki lekarstw”.

⁴ Wójcik 1996, s. 129.

I wojny światowej. Również okres dwudziestolecia międzywojennego w Polsce obfitował w takie wydawnictwa.

Zwrócić jednak należy uwagę, że kalendarze jako wydawnictwa przeznaczone dla szerokiego grona społeczeństwa ukazywały się już kilkaset lat wcześniej. Kalendarze śląskie wychodziły od lat 20. XVII w. Wydawane były na terenie dzisiejszego Dolnego Śląska. Oprócz kalendarium zawierały porady umożliwiające zachowanie dobrego zdrowia i unikanie chorób. Opisane były w nich metody leczenia do zastosowania w domu oraz opisy objawów chorób mające skłonić do wizyty lekarskiej⁵.

Ze względu na coraz większe zapotrzebowanie na wiedzę specjalistyczną kalendarze przez lata ewaluowały. W dziedzinie lecznictwa wyodrębniły się kalendarze zawodowe przeznaczone dla lekarzy, a następnie kalendarze dla farmaceutów – które w języku polskim ukazywały się od roku 1878.

2. Cel pracy

Brak jest szeroko pojętych opracowań naukowych kalendarzy. W tych nielicznych, które się ukazały, tematyka kalendarzy farmaceutycznych jest bardzo rzadko poruszana, a tematyka kalendarzy farmaceutycznych z przełomu XIX i XX wieku (sprzed wydania kalendarzy przez F. Heroda) prawie w ogóle, dlatego w niniejszej pracy dokonano analizy kalendarzy farmaceutycznych z zasobów Muzeum Farmacji Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Medicum (UJ CM) w Krakowie.

Muzeum w swoich zbiorach posiada *Kalendarz do użytku farmaceutów i chemików*, wydany we Lwowie przez Wydawnictwo Towarzystwa Aptekarskiego⁶ (dwa roczniki: 1878 i 1884 z siedmiu opublikowanych, tj. pierwszy i ostatni), *Kalendarz farmaceutyczny*, który ukazał się we Lwowie staraniem i nakładem Bronisława Koskowskiego (jeden rocznik 1900 z dwóch wydanych, tj. rocznik drugi)⁷ oraz „*Kalendarz farmaceutyczny polski dla aptek i składów aptecznych*”, wydany nakładem i staraniem redakcji „Farmaceuty Polskiego” (pięć roczników 1910–1914 z jedenastu wydanych, tj. też ostatni z 1914)⁸.

⁵ Syroka 2020, ss. 173, 256.

⁶ Dunin Wąsowicz, Inlender 1877, s. 1.

⁷ Koskowski 1900, s. 1.

⁸ N.N. 1910; 1911; 1912; 1913; 1914.

Celem pracy jest ukazanie aptekarstwa pod koniec XIX i na początku XX wieku na podstawie informacji zawartych w kalendarzach znajdujących się w zbiorach Muzeum Farmacji UJ CM w Krakowie, ponieważ stanowią one cenne i bogate źródło wiedzy na ten temat.

Na potrzeby niniejszej pracy przeprowadzona została kwerenda, za pośrednictwem Biblioteki Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego w Szczecinie, której wyniki wskazują, że Muzeum Farmacji UJ CM w Krakowie jest jedynym ośrodkiem w Polsce posiadającym w swoich zbiorach kalendarze wydawane w języku polskim dla farmaceutów w XIX wieku i na początku XX wieku (do czasu wybuchu I wojny światowej).

Rozeslane zostało również przez autorkę pytanie do wszystkich muzeów farmacji w Polsce oraz do Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu o dostępność wskazanych kalendarzy. Otrzymano informację o braku kalendarzy farmaceutycznych z lat 1878–1914 w polskich zbiorach, poza zbiorami w Muzeum Farmacji UJ CM w Krakowie.

Nie ukazała się też do tej pory publikacja prezentująca analizę kalendarzy farmaceutycznych z tego okresu.

3. Definicja kalendarza

Stanisław Cieplowski w artykule *Varsaviana w kalendarzach warszawskich 1738–1939* zwraca uwagę, że „wydawnictwa [...] zwane potocznie kalendarzami nie doczekały się dotąd precyzyjnej definicji bibliologicznej” (Cieplowski 1997, s. 179). Sam jednak jej nie podaje, tylko szuka odpowiedzi u innych autorów. Jako przyczynę braku tej definicji wskazuje, że

wiele nieścisłości i nieдомówień występujących [...] w definicjach [...] jest w dużej mierze następstwem ograniczonego rozeznania tej grupy wydawnictw przez badaczy działających w dalszej i bliższej przeszłości (Cieplowski 1997, s. 180).

Brak definicji i opracowania bibliograficznego kalendarzy Cieplowski potwierdza również w wydanej w roku 2008 bibliografii pt. *Varsaviana w kalendarzach warszawskich 1795–1939*, w której we wstępie pisze:

Poza sferą ich zainteresowań pozostały jednak kalendarze – znacząca grupa wydawnictw, [...] do dziś niezdefiniowana

i nieopracowana bibliograficznie, a tym samym pozostająca ciągle poza obiegiem naukowym. [...] Rozpoznanie tej zapomnianej grupy wydawnictw staje się koniecznością (Cieplowski 2008, s. 11).

Słownik języka polskiego PWN definiuje kalendarz jako „system rachuby dni i dłuższych odstępów czasu; spis dni całego roku, z podziałem na tygodnie i miesiące; też notes, broszura lub plakat zawierający taki spis; planowany układ terminów wykonywania jakichś prac”⁹. *Słownik języka polskiego SJP* do definicji dodaje: „książka wydawana raz na rok, zawierająca informacje z rozmaitych dziedzin, np. kalendarz wojskowy, chemiczny”¹⁰.

Nazwa *kalendarz*, jak podaje Małgorzata Gorczyńska w książce pt. *Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737–1821)*, pochodzi od łacińskiej nazwy *calendae*, oznaczającej pierwszy dzień miesiąca, lub z greckiego *caleo* – wołam, ogłaszam¹¹. Pierwotnie kalendarz funkcjonował jako spis dni roku z podziałem na miesiące, tygodnie, z oznaczeniem świąt. Porządkował czas, zaspokajał podstawową wiedzę o orientacji w Kosmosie¹².

W pracach naukowych jego definicję przedstawia się m.in. jako „wydawnictwo ciągle, periodyczne o treści ogólnoinformacyjnej lub specjalnej, zawierające kalendarium oraz różnorodne informacje dla użytkowników, wydawane na określony rok lub lata” (Wójcik 1996, s. 129). Podobną definicję przedstawia Joanna Przybyło, pisząc, że

hasło «kalendarz» może być także używane w odniesieniu do wydawnictwa zawierającego poza wykazem dni roku i świąt część dodatkową – informacyjną, obejmującą ogłoszenia, artykuły, wiadomości z różnych dziedzin wiedzy, utwory literackie, nuty, ilustracje. Ma wówczas zwykle formę książki (Przybyło 2009, s. 115).

Możemy uwyraźnić, że wydawnictwo, jakim był kalendarz farmaceutyczny, można zdefiniować jako publikację ukazującą się cyklicznie,

⁹ *Słownik języka polskiego PWN 2023*.

¹⁰ *Słownik języka polskiego SJP 2023*.

¹¹ Gorczyńska 1999, ss. 27–28.

¹² *Ibidem*, ss. 28–29.

mającą na celu przekazanie skondensowanej wiedzy dotyczącej m.in. wytwarzania produktów aptecznych, informacji o składach aptecznych, wytwórcach leków oraz informacji prawnych i adresowych.

4. Czym były kalendarze?

Kalendarze na przełomie XIX i XX wieku stanowiły dla ówczesnych nieraz jedyne źródło informacji o otaczającym świecie.

Wydawana była wówczas prasa, która oprócz roli informacyjnej pełniła również zadanie przekazywania poglądów określonych grup, np. politycznych, społecznych, religijnych. Ukazywały się dzienniki i gazety „brukowe”, prasa codzienna, tygodniki, miesięczniki i kwartalniki (głównie przeznaczone dla elity intelektualnej)¹³.

Popularność prasy w poszczególnych grupach społecznych była zróżnicowana. Wpływ na to mógł mieć poziom analfabetyzmu mieszkańców miast i wsi, choć do roku 1918 procent analfabetów zmniejszył się znacznie. Również brak nawyków czytelniczych wśród potencjalnych odbiorców prasy oraz niezamożność powodowały, że społeczeństwo nie czytało prasy¹⁴.

Kalendarze, które się wówczas ukazywały, były wydawnictwem bardzo zróżnicowanym pod względem odbiorców (były kalendarze ogólnoinformacyjne, robotnicze, ludowe, harcerskie, literackie, dla hobbystów, wyznaniowe, gospodarskie i rolnicze, satyryczno-humorystyczne, dla kobiet, emigracyjne, polityczne)¹⁵.

4.1. Elementy składowe kalendarzy

Główny element kalendarza stanowił spis dni roku z podziałem na miesiące, tygodnie, z oznaczeniem świąt¹⁶. Było to podstawowe źródło informacji o czasie (data, dzień tygodnia, miesiąc) oraz o przypadających świętach katolickich, żydowskich, greckokatolickich, ponieważ gazety zawierały tylko dzienną datę ze wskazaniem dnia tygodnia oraz występowały ograniczenia z dotarciem do czytelnika, np. na wsi.

¹³ Myśliński 1974, s. 12.

¹⁴ *Ibidem*, s. 13.

¹⁵ Skrzypkowska 1998, s. 5; Wójcik 1996, s. 130.

¹⁶ Górczyńska 1999, ss. 28–29.

Oprócz spisu dni roku kalendarze zamieszczały wiadomości niezbędne do codziennego funkcjonowania organizacji, wspólnot zawodowych, a także indywidualnych obywateli. Nawet jeżeli podawano je też w prasie, to były one jednak rozproszone w poszczególnych wydaniach i tytułach.

Na lamach kalendarzy znajdowały się informacje dotyczące życia gospodarczego, informacje adresowe, skorowidze firm, zagadnienia społeczne, informacje organizacji zawodowych, wiadomości o zdrowotności i służbie zdrowia, komunikaty dotyczące organów bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości, doniesienia kulturalne i sportowe¹⁷.

¹⁷ Cieplowski 2008, ss. 5, 6, 7, 8. Na lamach kalendarzy znajdowały się informacje dotyczące życia gospodarczego, informacje adresowe, skorowidze firm, m.in. przemysł, rzemiosło, rolnictwo i ogrodnictwo, wystawy, handel, zaopatrzenie, usługi, hotele, pensjonaty, pokoje umeblowane, banki i instytucje kredytowe, giełda, loterie pieniężne, ubezpieczenia, kasy oszczędności, komunikacja, poczta, urządzenia komunalne; zagadnienia społeczne przedstawiane w kalendarzach dotyczyły m.in. ludności, warunków bytowych ludności, pomocy i opieki społecznej, organizacji opiekuńczych, przytułków i schronisk, zapisów dobroczynnych. Organizacje zawodowe prezentowały na lamach kalendarzy informacje o cechach, związkach i stowarzyszeniach zawodowych, organizacjach i stowarzyszeniach społecznych, towarzystwach wzajemnej pomocy, kasach oszczędnościowych i oszczędnościowo-pożyczkowych, kasach pomocy, przezerności i wsparciu, kłeskach elementarnych (pożar, powódź). Kalendarze zawierające wiadomości o zdrowotności i służbie zdrowia były dostępne dla szerokiego grona odbiorców (nie tylko dla lekarzy i aptekarzy) i zawierały informacje dotyczące chorób i ich zwalczania, wystaw, adresów personelu lekarskiego i lekarsko-pomocniczego (lekarzy, dentystów, felczerów, akuserek, masażyistów i masażystek), zakładów lecznictwa otwartego, lecznictwa Kas Chorych, pogotowia ratunkowego, szpitali, aptek i składów aptecznych, lekarzy weterynarii, lecznicy dla zwierząt, organizacji i stowarzyszeń. W kalendarzach znajdowały się również komunikaty dotyczące organów bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości, jak m.in. policja, milicja miejska, straż ogniowa, sądownictwo, sądy, prokuratura, notariusze i pisarze hipoteczni, komornicy, komisarze sądowi, woźni, więzienia, adwokatura. Również informacje o nauce i oświacie: towarzystwa i instytuty naukowe, biblioteki, czytelnie, muzea, wystawy stałe, zbiory, wydawnictwa i księgarnie, szkolnictwo (szkoły podstawowe, średnie ogólnokształcące, zawodowe, specjalne, wyższe). Nie zabrakło w kalendarzach doniesień kulturalnych i sportowych. Były w nich artykuły dotyczące literatury, informacje o teatrach, muzyce, sztukach plastycznych, fotografii, kinematografii, życiu kulturalnym i obyczajowym, związkach i stowarzyszeniach sportowych, klubach i kołach sportowych, obiektach sportowych, wystawach, zawodach.

4.2. Podział tematyczny kalendarzy

Ewa Wójcik w swojej pracy podzieliła kalendarze na: 1) kalendarze ogólnoinformacyjne, 2) kalendarze fachowe, 3) kalendarze o treści społeczno-politycznej (z podziałem na kalendarze robotnicze, ludowe, narodowe, harcerskie i in.), 4) kalendarze literackie, 5) kalendarze dla hobbystów, 6) kalendarze wyznaniowe¹⁸. Z kolei Joanna Przybyło w pracy magisterskiej pt.: „*Kalendarz Farmaceutyczny*” *mgra farm. Franciszka Heroda z lat 1921–1939* uzupełnia podział kalendarzy o kalendarze dla kobiet¹⁹.

Małgorzata Gorczyńska zastosowała następujący podział wiedzy, który przekazywany był w kalendarzach: 1) kalendarze jako środek przekazu informacji i popularyzacji wiedzy w staropolskim systemie komunikacji społecznej, 2) wiedza z zakresu historiografii i polityki, 3) wiedza z zakresu „sfery ziemnej świata” i etnografii, 4) wiedza z zakresu matematyki, astronomii i meteorologii, 5) wiedza z zakresu fizyki, chemii i techniki, 6) wiedza z zakresu sztuki medycznej, 7) wiedza z zakresu gospodarstwa wiejskiego²⁰.

Cieplowski, opisując kalendarze wychodzące w Warszawie, podzielił je ze względów merytorycznych na kilka grup: 1) informacyjno-

¹⁸ Wójcik 1996, ss. 132–133. Ewa Wójcik, opisując kalendarze w dwudziestolecu międzywojennym, przywołuje „Kalendarz Farmaceutyczny”, wydawany w Warszawie pod redakcją Franciszka Heroda, i podaje, że ukazywał się on w 2000 egzemplarzy i kosztował od 6 do 9 zł (brak jest danych o nakładzie pozostałych kalendarzy farmaceutycznych, w kalendarzach takiej informacji nie ma – przyp. aut.). Jako przykład kalendarzy fachowych podaje także „Kalendarz Notatnik dla Drogerzystów i Farmaceutów”, wydawany w latach 1922–1932 w Poznaniu.

¹⁹ Przybyło 2009, s. 128.

²⁰ Gorczyńska 1999, s. 5. O kalendarzach wydawanych dla farmaceutów nie wspomina, lecz w tej publikacji nie mogła się znaleźć taka informacja, ponieważ zaczęły się one ukazywać dopiero w roku 1878. Autorka, opisując zawartość ówczesnych kalendarzy, pisze również o tematyce farmaceutycznej: „Działem medycyny, cieszącym się olbrzymią popularnością w kalendarzach, była – używając współczesnego określenia – farmacja. Drukowano w nich sposoby leczenia i przygotowania różnych prostych leków wraz z wykazem chorób, przeciw którym są one skuteczne. [...] Czytelników informowano także o nowo odkrywanych i stosowanych lekach. W żadnym z kalendarzy nie zamieszczano natomiast, nawet krótkiej informacji lub wzmianki o aptekach”. Gorczyńska pisze również, że w kalendarzach epoki oświecenia „upowszechniano [...] podstawy higieny, profilaktyki, dietetyki i farmacji naturalnej, uznając je za podstawowe i jednocześnie najbardziej skuteczne środki i sposoby do walki z wieloma chorobami”.

-encyklopedyczne, 2) historyczne, 3) polityczne, 4) ogólnogospodarcze, 5) społeczne, 6) religijne, 7) fachowe, 8) literackie, 9) humorystyczne²¹.

Natomiast Joanna Skrzypkowska w pracy pt. *Polskie kalendarze XIX-wieczne w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy Biblioteki Głównej* zaproponowała podział kalendarzy na 1) gospodarskie i rolnicze, 2) powszechne (ogólne), 3) regionalne i lokalne, 4) satyryczno-humorystyczne, 5) specjalne, 6) ludowe, 7) dla kobiet, 8) emigracyjne, 9) religijne, 10) polityczne²².

Również Magdalena Skalska, opisując wielkopolskie kalendarze polskie i niemieckie przełomu XIX i XX wieku, wymienia różne ich rodzaje: „kalendarze dla kobiet, dzieci, myśliwych, sportowców, strażaków, ludowe i robotnicze, lekarskie, prawnicze i techniczne”²³.

Choć współcześnie kalendarze jako wydawnictwa są badane sporadycznie, to do początków II wojny światowej były one bardzo popularnymi publikacjami. W dwudziestoleciu międzywojennym wydawano około 750 tytułów kalendarzy w języku polskim²⁴.

²¹ Cieplowski 1997, s. 184. Stanisław Cieplowski, opisując *varsaviana* w kalendarzach warszawskich w latach 1795–1939, znajdujących się w zbiorach Muzeum Historycznego Warszawy, wymienia dwa kalendarze przeznaczone dla farmaceutów, tj. „Kalendarz Farmaceutyczny” i „Kalendarz Farmaceutyczny Polski”, oba wydawane w Warszawie (zob. Cieplowski 2008).

²² Skrzypkowska 1998, s. 5. Autorka nie powołuje się w pracy na kalendarze farmaceutyczne, choć ukazywały się one w XIX wieku, już od roku 1878 do 1884 i w latach 1899–1900. Wskazuje to na brak tych kalendarzy w zasobach warszawskiej biblioteki, a być może powodem jest miejsce wydawania tych kalendarzy, czyli Lwów. Pierwszy kalendarz farmaceuty w Warszawie pojawił się dopiero w roku 1904. Natomiast w bibliografii pracy J. Skrzypkowskiej można znaleźć *Kalendarze Lekarskie*, wydawane w Warszawie nakładem redakcji „Gazety Lekarskiej” od roku 1869 (zob. N.N. 1872).

²³ Skalska 2009, s. 17. Autorka nie wymienia w ogóle kalendarzy farmaceutycznych, mimo że takie wydawnictwa istniały na przełomie XIX i XX wieku.

²⁴ Wójcik 1996, s. 130. Najwięcej tytułów ukazywało się w Warszawie (270), kolejno: we Lwowie (79), Krakowie (74), Poznaniu (58), Wilnie (41), Łodzi (25), Lublinie (20), Bydgoszczy (14), Toruniu (13), Przemysłu i Katowicach (po 11), Częstochowie (9), Grudziądzu i Mikołowie (po 8), Kielcach, Radomiu, Tarnowie, Sosnowcu (po 6). Wichowa 2002, ss. 371–378. Autorka podejmuje tylko zagadnienia historyczne, które ukazywane były w kalendarzach. Nie prezentuje w ogóle tematów farmaceutycznych ani medycznych. Piskala 2020, s. 162. Magdalena Piskala podaje przykłady, jak na przestrzeni lat wzrastało zapotrzebowanie na przekazywanie na łamach kalendarzy wiedzy dotyczącej m.in. leczenia chorób i zażywania leków. W ostatnim zdaniu autorka pisze: „niemniej almanachy lekarskie z prawdziwego zdarzenia pojawiły się

W Galicji w XIX wieku najwięcej kalendarzy ukazywało się w Krakowie i we Lwowie²⁵. Kraków był również pierwszym polskim ośrodkiem, w którym redagowano i wydawano kalendarze, a do lat 70. XVII wieku również jedynym ośrodkiem. Krakowskie kalendarze układali znani akademicy²⁶. Od roku 1674 kalendarze zaczęły być redagowane przez profesorów Akademii w Zamościu, a od 1692 roku w Poznaniu. Były to kalendarze astrologiczno-prognostykarskie²⁷.

5. Geneza nazwy kalendarz farmaceutyczny

Wydawnictwa przeznaczone dla środowiska farmaceutycznego zostały nazwane „kalendarzami farmaceutycznymi”, a nie „kalendarzami aptekarskimi”, ponieważ nazwą *aptekarz* określano właściciela apteki, natomiast *farmaceutami* nazywano osoby w niej pracujące, nieposiadające własnej apteki lub pracujące w ośrodkach akademickich, redakcjach czasopism specjalistycznych, składach aptecznych, wytwórniach leków i wód mineralnych etc.

Nazwa *farmaceuta*, jak wskazywał prof. Bronisław Koskowski w książce *Propedeutyka farmaceutyczna*, pochodziła od greckiego słowa *pharmakon*, oznaczającego lekarstwo lub truciznę, bądź łacińskiego *pharmacus*. Profesor pisał, że „prawie wszystkie narody urobiły dla ludzi zajmujących się przyrządzaniem leków nazwę z powyższego źródła” (Koskowski 1933, s. 315).

Aptekarz miał ograniczony zakres zadań, do niego należało tylko przyrządzanie w aptece leków według recept lekarskich i innych środków leczniczych pochodzenia roślinnego, zwierzęcego i mineralnego.

w Polsce dopiero pod koniec XIX w.”. Nie wspomina w pracy o ukazywaniu się, również pod koniec XIX wieku, kalendarzy farmaceutycznych, choć wcześniej podaje przykłady tematów ukazujących się na lamach kalendarzy, które dotyczyły m.in. zażywania leków.

²⁵ Ratajczak 2006, s. 109. Tomasz Ratajczak pisze, że „na terenie XIX-wiecznej Galicji najważniejszymi ośrodkami produkcji wydawnictw, których nazwa wzięła się od łacińskiego *calendae* (pierwszy dzień tygodnia), były Kraków i Lwów”. Autor nie przywołuje jednak w swojej pracy kalendarzy farmaceutycznych ani medycznych. Skupia się głównie na „efemerycznych tytułach wadowickich”, które z farmacją i medycyną nie miały nic wspólnego.

²⁶ Gorczyńska 1999, s. 31.

²⁷ *Ibidem*, ss. 31–32.

Natomiast farmaceuta mógł być „kierownikiem apteki, wytwórcą przemysłowym, ekspertem na komorach celnych, aptekarzem szpitalnym” (Koskowski 1933, s. 320).

Już w 1881 r. Karol Mikolasch na łamach „Czasopisma Towarzystwa Aptekarskiego” przedstawił projekt nowej ustawy aptekarskiej, w którym wskazywał, że uczeń przyjęty do praktyki aptekarskiej po dwóch latach praktyki i zdaniu egzaminu otrzymywał tytuł podaptekarza niedyplomowanego (asystenta farmacji)²⁸. Po kolejnych dwóch latach uczęszczania na uniwersytet na wydział filozoficzny, słuchania przedmiotów przewidzianych dla farmaceutów i zdania egzaminu otrzymywał dyplom magistra farmacji i aptekarza 2. klasy²⁹. Zapisy te świadczą o szerszym zakresie określenia „farmaceutyczny”, ponieważ dopiero po odbyciu praktyki w aptece i uzupełnieniu jej o wiedzę przewidzianą na studiach dla farmaceutów można było otrzymywać dyplom magistra farmacji.

Również Ustawa z dnia 25 marca 1938 r. o wykonywaniu zawodu aptekarskiego wskazuje na zawężoną aktywność aptekarzy w porównaniu do farmaceutów. Artykuł 1 wprost mówił, że „przez wykonywanie zawodu aptekarskiego rozumie się pracę w aptece”. Zgodnie z zapisami ustawy prawo wykonywania zawodu aptekarskiego otrzymywały osoby, które uzyskały dyplom doktora lub magistra farmacji³⁰.

W dwudziestoleciu międzywojennym istniały organizacje zrzeszające farmaceutów będących pracownikami, tj. Polskie Powszechne Towarzystwo Farmaceutyczne i Związek Zawodowy Farmaceutów Pracowników³¹. Zrzeszały one głównie farmaceutów pracowników aptek oraz farmaceutów pracujących w laboratoriach analitycznych i laboratoriach chemiczno-farmaceutycznych³². Działalność tych organizacji również potwierdza rozdział między farmacją a aptekarstwem.

Współcześnie, zgodnie z zapisami Ustawy z dnia 10 grudnia 2020 r. o zawodzie farmaceuty, osoba posiadająca prawo wykonywania zawodu farmaceuty ma prawo posługiwać się tytułem zawodowym „farmaceuta”. Natomiast farmaceuta wykonujący zawód w aptece, punkcie aptecznym, dziale farmacji szpitalnej lub hurtowni farmaceutycznej jest

²⁸ Mikolasch 1881a, ss. 354–358.

²⁹ Mikolasch 1881b, ss. 364–365.

³⁰ Ustawa... 1938.

³¹ Bukowska 2006, ss. 331–335.

³² Ślusarczyk 2020, ss. 172–173.

„aptekarzem”³³.

Na połączenie apteki z nauką farmaceutyczną, a przez to na poszerzenie zadań zawodowych farmaceutów, zwracano już uwagę podczas Pierwszego Zjazdu Aptekarzy Królestwa Polskiego, odbywającego się w dniach 21–22 maja 1912 r. w Łodzi. Profesor Stanisław Leopold Weil (1875–1944), chemik i farmaceuta, w swoim wykładzie nakreślał kierunek aptekarstwa, które powinno być „nacechowane głębszem znaczeniem kulturalno-społecznym”. Ukazywał potrzebę, aby aptekarze byli współpracownikami lekarzy poprzez prowadzenie w aptekach laboratoriów chemiczno-bakteriologicznych i wykonywanie analiz materiałów biologicznych pobranych od pacjentów. Drugim kierunkiem rozwoju aptekarstwa miały być badania środków spożywczych i wody pitnej. Takimi działaniami aptekarze mieli dbać o „higienę i zdrowotność” lokalnego społeczeństwa. Przedstawione przez prof. S. Weila kierunki rozwoju aptekarstwa miały ustrzec apteki przed sprowadzeniem ich „do roli pośredników, odpowiedzialnych za dostarczane przez się towary (gotowe leki produkowane przez fabryki – przyp. aut.)”³⁴.

Taki kierunek rozwoju zawodu aptekarskiego propagowany był w kalendarzach, w których ukazywały się artykuły o metodach badania moczu, żywności, wody, oznaczania arsenu w ciele zmarłego. Dlatego, aby wzmocnić wizerunek i prestiż zawodu oraz pokazać, że „farmacja jest wyraźnie określoną specjalnością”³⁵, w nazewnictwie literatury fachowej używano określenia „farmaceutyczny”, czego przykładem były czasopisma wydawane na początku XX w., tj. „Wiadomości Farmaceutyczne”, „Farmaceuta Polski”, „Kronika Farmaceutyczna”,

³³ Zawód farmaceuty dopiero w 2020 r. stał się zawodem medycznym za sprawą uchwalonej (po raz pierwszy) Ustawy z dnia 10 grudnia 2020 r. o zawodzie farmaceuty, której art. 4 uszczegóławia i poszerza zadania zawodowe dla osób wykonujących zawód farmaceuty. Dzięki tej ustawie współcześnie odeszliśmy od zawodu aptekarza, który definiowała Ustawa z dnia 19 kwietnia 1991 r. o izbach aptekarskich, w której aptekarzem określano osobę wykonującą zawód w aptece lub hurtowni środków farmaceutycznych (zob. Żuk 2023). Dowodem na zmiany zachodzące w polskiej farmacji są prace prowadzone przez Naczelną Izbę Aptekarską nad nowelizacją kodeksu etyki zawodu, w którym oprócz zmian merytorycznych nastąpi też zmiana nazwy z Kodeksu Etyki Aptekarza Rzeczypospolitej Polskiej na Kodeks Etyki Farmaceuty Rzeczypospolitej Polskiej. Nowy Kodeks ma być uchwalony podczas IX Krajowego Zjazdu Aptekarzy, który zaplanowany jest na styczeń 2024 r. (zob. N.N. 2024).

³⁴ Weil 1913, ss. 19–23.

³⁵ *Ibidem*, s. 320.

„Farmacya”³⁶ i „Kalendarze Farmaceutyczne”. Kontynuatores tradycji nazewnictwa były „Kalendarze Farmaceutyczne” wydawane w latach 1921–1939 przez magistra farmacji Franciszka Heroda. Po II wojnie światowej od 1945 r. ukazywało się czasopismo „Farmacja Polska”, wydano „Rocznik Farmaceutyczny 1949/50”, a od roku 1994 staraniem Wydawnictwa Farmapress wydawany był przez 27 lat „Farmaceutyczny Kalendarz”.

6. Opracowania naukowe kalendarzy farmaceutycznych

Współcześnie rzadko podejmowana jest analiza wydawnictw, jakimi były kalendarze, o czym piszą sami autorzy prac, którzy tę próbę podjęli na przestrzeni lat 1996–2020. Ale jeszcze rzadziej wspomina się o kalendarzach dla farmaceutów, wydawanych w języku polskim od roku 1878 do wybuchu II wojny światowej (ostatni na rok 1939³⁷).

Joanna Przybyło w pracy magisterskiej pt. „*Kalendarz farmaceutyczny mgra farm. Franciszka Heroda z lat 1921–1939*”, na podstawie bibliografii opublikowanej przez W. Roeske, przywoływała wszystkie 6 tytułów kalendarzy wydawanych dla farmaceutów do roku 1939³⁸. Była to jedyna obszerna praca omawiająca te wydawnictwa kalendarzowe. Jednak J. Przybyło skupiła się na kalendarzach redagowanych przez F. Heroda, ukazujących się najdłużej i współcześnie często dostępnych w zasobach bibliotecznych. Pozostałe pięć tytułów, wydawanych we Lwowie i Warszawie, autorka wymienia i opisuje zdawkowo w kilku zdaniach.

Do informacji z „Kalendarza do użytku farmaceutów i chemików” i z „Kalendarza Farmaceutycznego”, wychodzących we Lwowie, oraz z kalendarzy wydawanych przez Franciszka Heroda w Warszawie odwołuje się także Maciej Bilek w publikacjach dotyczących aptek, aptekarzy, izb aptekarskich i inspektorów w południowej Małopolsce³⁹. Jednak są to tylko szczątkowe informacje, służące do ukazania opisywanego zagadnienia.

Kalendarze Franciszka Heroda są również składową bibliografii w książce Wojciecha Ślusarczyka o Związku Zawodowym Farmaceutów

³⁶ N.N. 1914, ss. 123–124.

³⁷ Herod 1939.

³⁸ Przybyło 2009, ss. 150–151; 2010, ss. 72–73.

³⁹ Bilek 2010, s. 24; 2011b, ss. 61, 130, 131; 2011a, s. 109; 2009, ss. 384–385.

Pracowników w Rzeczypospolitej Polskiej⁴⁰ oraz Jadwigi Brzezińskiej o roli uniwersytetu w Dorpacie w kształceniu polskich studentów farmacji⁴¹, ale nie są one w tych publikacjach opisane, stanowią jedynie źródło wiedzy.

Natomiast autorzy prac o kalendarzach jako wydawnictwach, którzy nie są związani z historią farmacji, praktycznie nie wykazują istnienia kalendarzy dla farmaceutów.

7. Historia powstania kalendarzy farmaceutycznych

Pierwszą publikacją farmaceutyczną wydawaną w języku polskim, niezależną od publikacji lekarskich, było „Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego”, ukazujące się od 15 kwietnia 1871 r. we Lwowie. Powstało, aby umożliwić aptekarzom zapoznanie się z najnowszymi odkryciami naukowymi z farmacji, bronić niezawisłego stanowiska aptekarzy wobec władz i bronić interesów pracowników aptek. Tematyczne działy zawarte w „Czasopiśmie” obejmowały zagadnienia: chemię i farmację, botanikę i farmakognozję; farmację praktyczną, sprawy zawodu aptekarskiego, różności mające związek z zawodem aptekarskim, ogłoszenia o miejscach pracy dla asystentów, magistrów i doktorów farmacji⁴².

Natomiast samo Towarzystwo Aptekarskie we Lwowie powstało w 1868 r. Pierwszym jego prezesem był Karol Mikolasch. Celem było zrzeszenie aptekarzy z całego kraju, dbanie o interesy aptekarzy, umożliwienie kształcenia się kandydatom na aptekarzy⁴³.

Członkowie Towarzystwa Aptekarskiego we Lwowie, obserwując rynek wydawniczy i potrzeby zawodu, uznali, że oprócz „Czasopisma Towarzystwa Aptekarskiego” konieczne było wydawanie kalendarza dla aptekarzy i farmaceutów. Przykładem była popularność kalendarzy lekarskich i prawniczych wychodzących od dziesięciu lat w języku polskim w Warszawie⁴⁴.

Podjęte działania doprowadziły do ukazania się pierwszego kalendarza dla farmaceutów w języku polskim. Był to „Kalendarz do użytku farmaceutów i chemików na rok 1878”, wydany we Lwowie przez

⁴⁰ Ślusarczyk 2020, s. 614.

⁴¹ Brzezińska 2017, s. 879.

⁴² „Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego” 1871, 1(1), ss. 1–2.

⁴³ Inlender 1877, ss. 106–114.

⁴⁴ Dunin Wąsowicz, Inlender 1877, ss. 3–4.

Wydawnictwo Towarzystwa Aptekarskiego⁴⁵. Przedślowie do niego napisali magiŝtrowie farmacji: dr Mieczysław Dunin Wąsowicz i Adolf Inlender⁴⁶. Ukazało się siedem roczników tego kalendarza do roku 1884⁴⁷. W zbiorach Muzeum Farmacji UJ CM znajdują się dwa: na rok 1878⁴⁸ i 1884⁴⁹.

Kolejnym kalendarzem był wydawany we Lwowie staraniem i nakładem Bronisława Koskowskiego (1863–1946), redaktora „Czasopisma Towarzystwa Aptekarskiego”, późniejszego profesora farmacji, założyciela Wydziału Farmaceutycznego w Warszawie, „Kalendarz Farmaceutyczny”. Ukazały się dwa wydania, w latach 1899 i 1900⁵⁰. W zbiorach Muzeum Farmacji UJ CM znajduje się jeden rocznik tego kalendarza, na rok 1900⁵¹.

Wzorem lwowskich aptekarzy warszawscy również podjęli działania, aby utworzyć towarzystwo zrzeszające środowisko farmaceutów. W 1872 r. powołano Warszawskie Towarzystwo Farmaceutyczne, założone przez aptekarzy Teodora Heinricha, Wincentego Karpińskiego i Emila Wenera. Od 1874 r. warszawskie Towarzystwo rozpoczęło wydawanie własnego czasopisma, „Wiadomości Farmaceutycznych”⁵², które było poświęcone farmacji teoretycznej i stosowanej⁵³.

Czasopisma dla aptekarzy w języku polskim ukazywały się z dużą częstością (np. trzy razy w miesiącu ukazywały się „Wiadomości Farmaceutyczne”), na rynku istniało kilka tytułów wydawanych w różnych miastach: „Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego” we Lwowie, „Wiadomości Farmaceutyczne” w Warszawie, „Farmaceuta Polski”, przekształcony w „Przegląd Farmaceutyczny”, w Warszawie, „Kronika Farmaceutyczna” w Krakowie, „Farmacya” w Warszawie⁵⁴. Taka mnogość wydawnictw powodowała duże rozproszenie artykułów i informacji. Bieżące dotarcie z czasopismami na prowincję również było utrudnione.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 1.

⁴⁶ *Ibidem*, ss. 3–4.

⁴⁷ Roeske 1973, s. 66.

⁴⁸ Dunin Wąsowicz, Inlender 1877.

⁴⁹ Jabłonowski 1883.

⁵⁰ Roeske 1973, s. 66.

⁵¹ Koskowski 1900, s. 1.

⁵² N.N. 1910.

⁵³ *Wiadomości...* 1912, s. 6.

⁵⁴ N.N. 1919, ss. 106–107.

Dlatego po kilkuletniej przerwie powrócono w Warszawie do wydawania kalendarzy.

Od 1904 roku nakładem i staraniem redakcji „Farmaceuty Polskiego” był wydawany „Kalendarz farmaceutyczny polski dla aptek i składów aptecznych”. W sumie wydano 11 roczników⁵⁵. W zbiorach Muzeum Farmacji UJ CM znajduje się pięć roczników tego kalendarza, na lata 1910–1914⁵⁶.

Wojciech Roeske w *Bibliografii polskiej historiografii farmaceutycznej 1816–1971* wymieniał jeszcze trzy tytuły kalendarzy: 1) „Kalendarz terminowy apteki Franciszka Karpińskiego w Warszawie na rok 1909”; 2) „Kalendarz Farmaceutyczny”, wydawany przez Franciszka Heroda w Warszawie, ukazało się 19 roczników kalendarza w latach 1921–1939; 3) „Kalendarz farmaceutyczny Związku Zawodowego Farmaceutów – Pracowników w Rzeczypospolitej Polskiej Na Rok 1928”, wydany we Lwowie⁵⁷.

Po II wojnie światowej samorząd zawodowy aptekarzy podjął próbę przywrócenia wydawania kalendarza jako zwartego wydawnictwa służącego aptekarzom w codziennej pracy. W 1950 r. nakładem Farmaceutycznego Instytutu Wydawniczego Naczelnej Izby Aptekarskiej im. prof. Bronisława Koskowskiego wydano „Rocznik Farmaceutyczny 1949/50”. Rocznik był pierwszym tego rodzaju wydawnictwem farmaceutycznym w powojennej Polsce. Zawierał informacje o Naczelnej Izbie Aptekarskiej i izbach okręgowych, czasopiśmie „Farmacja Polska”, instytutach farmaceutycznych, uczelniach kształcących farmaceutów, towarzystwach naukowych, ministerstwach, Sejmie i o Polsce Ludowej. Znajdowały się w nim wykazy aptek, dyplomowanych farmaceutów, fabryk i wytwórni farmaceutycznych, hurtowni, plantacji roślin leczniczych. Zawarte były również treści naukowe dotyczące powstawania zatruc i ich leczenia, dawek stosowanych leków, wykazu roślin leczniczych, zagadnienia związane z recepturą apteczną (opis postaci leków recepturowych i urządzeń umożliwiających ich wykonanie i badanie), opis antybiotyków i chemioterapeutyków, witamin oraz zagadnienia podatkowo-księgowe. Nie zawierał natomiast kalendarium⁵⁸.

⁵⁵ Roeske 1973, s. 66.

⁵⁶ N.N. 1910; N.N. 1911; N.N. 1912; N.N. 1913; N.N. 1914.

⁵⁷ Roeske 1973, s. 66.

⁵⁸ N.N. 1950.

Można przypuszczać, że „Rocznik Farmaceutyczny” miał być wydawnictwem ukazującym się cyklicznie (nazwa sugeruje wydawanie co roku), wydawanym przez Naczelną Izbę Aptekarską. Niestety na mocy ustawy z dnia 8 stycznia 1951 r. o zniesieniu izb aptekarskich Naczelna Izba Aptekarska została zlikwidowana⁵⁹. Wydawnictwo, jakim był „Rocznik Farmaceutyczny”, nie miało kontynuacji. Od roku 1951 jedynym cyklicznie ukazującym się wydawnictwem skierowanym do farmaceutów było czasopismo „Farmacja Polska”, poświęcone zagadnieniom ideologicznym, naukowym i społeczno-zawodowym⁶⁰.

Dopiero po przemianach ustrojowych w Polsce, od 1994 r. nakładem Wydawnictwa Farmapress ukazywał się, przez 27 lat, „Farmaceutyczny Kalendarz”⁶¹.

8. Kalendarze farmaceutyczne polskie – wymiana informacji między aptekami Królestwa Polskiego i Galicji

Omawiane w niniejszej pracy kalendarze ukazywały się w latach 1878–1914 we Lwowie i w Warszawie. Polska znajdowała się wówczas pod zaborami. Lwów – stolica Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim i Księstwami Oświęcimia i Zatora – był pod zaborem austriackim⁶², natomiast Warszawa, stolica Królestwa Polskiego – rosyjskim⁶³.

Na terenie obu tych zaborów działały apteki prowadzone przez aptekarzy wyznania rzymskokatolickiego, greckokatolickiego i mojżeszowego, w których posługiwano się językiem polskim. Relacje zawodowe pomiędzy przedstawicielami różnych wyznań najprawdopodobniej pozostawały w harmonii, o czym świadczy umieszczenie w omawianych kalendarzach informacji o świętach rzymskokatolickich, greckokatolickich i żydowskich, tym bardziej, że pierwszy z ukazujących się kalendarzy wydawany był przez galicyjskie Towarzystwo Aptekarskie, zrzeszające wszystkich aptekarzy posługujących się językiem polskim.

⁵⁹ Ustawa... [1951](#).

⁶⁰ *Farmacja Polska* 1951, 7(1–2).

⁶¹ Szukiel 1994.

⁶² *Wikipedia* [2024a](#).

⁶³ *Wikipedia* [2024b](#).

W kalendarzach wydawanych w Warszawie święta greckokatolickie pisane były cyrylicą, z uwagi na zabór rosyjski, natomiast w kalendarzach ukazujących się we Lwowie – alfabetem łacińskim, którym również pisane były święta żydowskie⁶⁴.

O współdziałaniu aptekarzy posługujących się językiem polskim świadczą również spisy właścicieli i dzierżawców aptek, drukowane we wszystkich omawianych w tej pracy kalendarzach. Kalendarze ukazujące się we Lwowie zawierały spisy właścicieli i dzierżawców aptek w Królestwie Galicji i Lodomeryi i Wielkim Księstwie Krakowskim oraz spis właścicieli i dzierżawców aptek w Królestwie Polskim. W przypadku większych miast, jak Lwów, Kraków, Warszawa, spis zawierał adresy aptek. Niektóre apteki posiadały również nazwy⁶⁵.

W kalendarzu ukazującym się w Warszawie zawarty był spis właścicieli składów aptecznych w Królestwie Polskim z podanymi adresami składów w Warszawie i Łodzi⁶⁶. Zamieszczony był również spis właścicieli aptek w Królestwie Polskim z wyszczególnieniem adresów aptek w Warszawie⁶⁷. Od roku 1911 w warszawskim kalendarzu pojawił się również wykaz aptek w Królestwie Galicji i Lodomeryi i Wielkim Księstwie Krakowskim⁶⁸, a w kalendarzach na rok 1913 i 1914 spis właścicieli składów aptecznych (Drogerii) w Księstwie Poznańskim – z nazwami miejscowości w języku polskim, w nawiasach podano ich nazwy niemieckie⁶⁹.

Zamieszczenie w kalendarzach spisów właścicieli aptek (również funkcjonujących w innym zaborze), w których posługiwano się językiem polskim, było niezwykle istotne dla podtrzymania w aptekarzach zapału i odwagi do pracy oraz polskiego ducha i nadziei. Dzięki takiej informacji mogli utwierdzić się w przekonaniu, że jest wielu innych, którzy prowadzą polskie apteki i dzielają podobny los, że są aptekarze, do których mogą zwrócić się o pomoc i z którymi mogą się solidaryzować i wzajemnie wspierać.

⁶⁴ Dunin Wąsowicz, *Inlender* 1877, ss. 7–18; Koskowski 1900, ss. 3–15; N.N. 1910, ss. 6–28.

⁶⁵ Dunin Wąsowicz, *Inlender* 1877, ss. 114–128; Koskowski 1900, ss. 181–189.

⁶⁶ N.N. 1910, ss. 111–116.

⁶⁷ *Ibidem*, ss. 117–131.

⁶⁸ N.N. 1911, ss. 134–139.

⁶⁹ N.N. 1913, ss. 114–116; N.N. 1914, ss. 137–139.

Ponieważ kalendarze ukazywały się w języku polskim, mogły być użytkowane przez aptekarzy na terenach okupowanych przez innego zaborcę. Taki też cel przyświecał ich redaktorom, o czym świadczą ogłoszenia, które pojawiały się tak w kalendarzach, jak i w polskiej prasie farmaceutycznej.

W pierwszym polskim kalendarzu farmaceutycznym, wydanym we Lwowie, na ostatniej stronie znajduje się ogłoszenie o prenumeracie „Czasopisma Towarzystwa Aptekarskiego”. Jest w nim informacja skierowana do członków tego galicyjskiego towarzystwa, a także do aptekarzy w Warszawie, w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim oraz w Belgii, Francji i Szwajcarii⁷⁰.

Ogłoszenie o kalendarzu wydawanym w latach 1904–1914 w Warszawie drukowano w „Czasopiśmie Galicyjskiego Towarzystwa Aptekarskiego”, w którym zachęcano też do prenumeraty rocznej czasopisma „Farmaceuta Polski”⁷¹.

Ogłoszenia te ukazują, że wymiana literatury i wydawnictw fachowych pomiędzy aptekarzami prowadzącymi apteki pod różnymi zaborami była możliwa. Powodowała i umacniała więzi i współpracę

⁷⁰ Dunin Wąsowicz, *Inlender 1877*, s. ostatnia (brak numeracji): Cena prenumeraty Czasopisma Towarzystwa Aptekarskiego skierowana do aptekarzy członków galicyjskiego Towarzystwa (cena prenumeraty rocznej 4,20 złr, półrocznej 2,20 złr) oraz do aptekarzy w Warszawie (cena prenumeraty rocznej 4 rbs. 50 kop.), w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim (cena prenumeraty rocznej 5 rbs. 20 kop.), w Niemczech (cena prenumeraty rocznej 10 marek), w Belgii, Francji i Szwajcarii (cena prenumeraty rocznej 12 franków). Administracja i ekspedycja czasopisma mieściła się we Lwowie w aptece Z. Rukera, ul. Skarbkowska 1.7. – w Warszawie główny skład u Gebethnera i Wolff’a. W Wiedniu ogłoszenia przyjmował Alfred Blumental mgr. farm. Prenumerata obejmowała również czasopismo „Kosmos” („przedpłata wynosi [...] w Warszawie rocznie rs. 4, w Królestwie Polskiem i Cesarstwie rossyjskiem z przeselką pocztową rs. 5, w całych Niemczech z przeselką pocztową mk. 12”) oraz pismo poświęcone pszczelnictwu i ogrodnictwu „Bartnik Postępowy” („przedpłata roczna wynosi w Niemczech 3 mrk. 50 fen., w Warszawie rs. 1 kop. 50”). Natomiast w kalendarzu z 1884 roku ukazało się ogłoszenie zachęcające aptekarzy do prenumeraty pisma „Wiadomości Farmaceutyczne”, które ukazywało się w Warszawie jako organ Warszawskiego Towarzystwa Farmaceutycznego, cena roczna „na prowincyi i cesarstwie 3 rbs”.

⁷¹ *Czasopismo Galicyjskiego Towarzystwa Aptekarskiego* 1912, 42(1), s. 3. Cena rocznej prenumeraty w roku 1912 wynosiła 5 rubli. Reklama głosiła, że do prenumeraty „ofiaruje dwa premia bezpłatne: Drogistę czasopismo poświęcone sprawom przemysłu i handlu aptecznego i Kalendarz farmaceutyczny polski”. Jako adres redakcji wskazana została Warszawa, ul. Zgoda 4.

między aptekarzami, budowała jedność w zawodzie aptekarskim, w zakresie, w jakim pozwalało prawo, przyczyniała się do wymiany myśli naukowej, doświadczeń zawodowych. A przede wszystkim była dla aptekarzy wsparciem w utrzymaniu i odbudowie polskośći.

W kalendarzach wydawanych w Warszawie znajdowały się artykuły o polskich towarzystwach farmaceutycznych, polskich czasopismach farmaceutycznych, pierwszym towarzystwie farmaceutycznym esperanckim, towarzystwach drogistowskich⁷², polskim przemyśle farmaceutycznym⁷³, urzędowych organizacjach zawodowych w Galicji⁷⁴, „zdrojowiskach, uzdrowiskach i zakładach leczniczych specjalnych polskich”⁷⁵, przemyśle mydlarskim i perfumeryjno-kosmetycznym⁷⁶, hurtowym handlu aptecznym w Królestwie Polskim⁷⁷. Ich celem było pokazanie, że od ponad 30 lat – najpierw we Lwowie, później również w Warszawie – rozwijały się towarzystwa zrzeszające aptekarzy prowadzących polskie apteki, wydawana była polska prasa farmaceutyczna, a tym samym podejmowane były inicjatywy zmierzające do zjednoczenia i postępu polskiej farmacji i polskiego aptekarstwa.

Działania te doprowadziły do integracji polskiego środowiska aptekarskiego. Gdy w 1918 r. Polska odzyskała niepodległość, zjednoczone, współpracujące od wielu lat środowisko aptekarzy mogło rozpocząć jej odbudowę i rozwój polskiego aptekarstwa.

8.1. Reklamy w kalendarzach farmaceutycznych

Reklamy drukowane w kalendarzach pełniły określoną rolę: od ukazania prężnego w owym czasie rozwoju przemysłu farmaceutyczno-chemicznego i dziedzin pokrewnych po prezentowanie standardów ówczesnej opieki medycznej czy dostępności preparatów leczniczych. Reklamy umożliwiały również wymianę towarów i usług między farmaceutami i aptekarzami z różnych zaborów.

W kalendarzach warszawskich przeznaczono specjalny dział ogłoszeń dla „firm galicyjskich i w ogóle zagranicznych” (dla wyróżnienia

⁷² N.N. 1910, ss. 103–109.

⁷³ N.N. 1913, ss. 83–90.

⁷⁴ N.N. 1911, s. 132.

⁷⁵ N.N. 1914, ss. 127–130.

⁷⁶ N.N. 1912, ss. 116–119.

⁷⁷ N.N. 1914, ss. 116–117.

były one drukowane na zielonym papierze)⁷⁸. W roku 1911⁷⁹ i 1914 ukazała się reklama Zakładu Gazowego Miejskiego we Lwowie, który polecał „amoniak chemicznie czysty dla aptek”⁸⁰ oraz reklama „Stanisław Rożnowski. Fabryki mydła i mydeł toaletowych w Krakowie”⁸¹. Natomiast w roku 1912 ukazała się znaczna ilość ogłoszeń przedsiębiorców i aptekarzy galicyjskich. Apteka i laboratorium chemiczno-farmaceutyczne Fortunata Gralewskiego w Krakowie polecało „Syrup Valeriano-Bromatus. Comp «Jahr»”, „Menthosalan Jahr”, „«Jahra» Phosphosal”⁸². „Zakład dla wyrobu przetw. dietetycznych z mleka” w Krakowie polecał „Laktol” („laktobakcylinę krajową”), posiadał filie we Lwowie, Przemyślu, Zakopanem, Krynicy i Szczawnicy. Firma H. Bartmański i s-ka, której właścicielem był Tadeusz Oświęcimski z Krakowa, polecała „przetwory wazelinowe pod postacią proszku, pastylek i pasty do czyszczenia zębów i jamy ustnej”. Fabryka opatrunków chirurgicznych M.L. Dobrowolskiego, magistra farmacji w Podgórzu, polecała „swoje wyroby pozostające pod kontrolą Komisji Przemysłowej Krakowskiego Towarzystwa Lekarskiego”. „Wódka francuska znaku Gładydator czysta lub z mentolem”, polecana przez Lwowskie Towarzystwo Lekarskie, produkowana była przez Zygmunta Gogela w Kołomyi.

Apteka „Pod Opatrnością” D. Matuli Podgórze-Kraków, skład środków uniwersalnych krajowych i zagranicznych, artykułów toaletowych i t.p. reklamowała „Liquor ferro-mangani peptonami Matula [...] polecony przez Świetne Tow. Lekarskie Krakowskie” oraz „Jodtranol «Matula» Liquor ferro-mangani iod peptanti [...] likier [...] w zupełności zastępuje tran”. Fabryka wód mineralnych sztucznych „Zdrowie” ze Lwowa polecała „wody radoczynne, napoje musujące, szampany, wina owocowe”⁸³.

⁷⁸ *Ibidem*, ss. 116–117, 189.

⁷⁹ N.N. 1913, s. 33.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 57.

⁸¹ *Ibidem*, s. XXXVI.

⁸² N.N. 1912, ss. 116–119, XXXV: „Syrup Valeriano-Bromatus. Comp «Jahr»” („wskazania: przy nerwowości, osłabieniu, neurastenii, histeryi, padaczce, płasawicy, zamroczeniach epilep.”), „Menthosalan Jahr” („działa skutecznie jako nacieranie przy bólach reumatycznych, bólach gośćcowych, ischias, lamaniu w stawach, nerwobólach, migrenie”), „«Jahra» Phosphosal” („sól do kąpieli, pomnaża ciałka krwi, wytwarza kości”).

⁸³ *Ibidem*, ss. XXXVI–XXXIX.

W 1913 r. reklamowała się Fabryka tutek i bibulek cygaretowych w Krakowie, prowadzona przez magistra farmacji W. Beldowskiego, który przy znajomości chemii, mikroskopu i ulepszeń technicznych proponował palaczom bibulkę cygaretową i tutki cygaretowe z watą w ustnikach pod nazwą „Salvesol-Noris”⁸⁴.

Oprócz kalendarzy i czasopism farmaceutycznych wydawane były podręczniki dla aptekarzy w języku polskim, które również dystrybuowano pomiędzy różnymi zaborami. Świadczy o tym reklama: „jedyny podręcznik tego rodzaju Zarys książkowania w aptekach i składach aptecznych «buchalterya apteczna i składowa» mg. f. Zdzisława Zawalkiewicza, red. Czasopisma Aptekarskiego Lwowskiego. [...] Wysyła redakcja „Farmaceuty Polskiego” Warszawa” (N.N. 1913, s. XI).

Aptekarze z zaboru rosyjskiego, pruskiego i austriackiego zapraszani byli na wypoczynek zdrowotny do Galicji. Szczawnica ogłaszała na łamach kalendarzy sezon od 20 maja do 30 września z odnowionym zakładem inhalacyjnym, w którym można było zamieszkać podczas pobytu⁸⁵. Do wypoczynku i regeneracji sił zapraszała również Hygieniczna Lecznica D-ra A. Tarnawskiego w Kosowie (za Kolołomyją) w Galicji, która oferowała „leczenie wodą, kąpielami powietrznymi, dietą [...], gimnastyką i na życzenie postem” (N.N. 1913, s. XXXVII).

Natomiast w kalendarzu wydanym w roku 1900 we Lwowie przez B. Koskowskiego ogłaszała się warszawska apteka E. Gessnera, która polecała „Aptekarzom gotowe środki w praktyce lekarskiej częściej używane, a mianowicie pigułki [...], granulki [...], wstrzykiwania podskórne [...], grzybki kefirowe [...], wina lecznicze” (Koskowski 1900, s. 196). Również Instytut wód mineralnych z Warszawy zachęcał galicyjskich aptekarzy do zakupu wód mineralnych sztucznych i naturalnych oraz do odwiedzenia Instytutu w sezonie kuracyjnym, aby zażyć kąpieli mineralnych⁸⁶.

„Najzacniejsza w Królestwie Polskiem parowa fabryka mydeł toaletowych, perfum i wyrobów kosmetycznych Fryderyka Pulsa w Warszawie” zachęcała galicyjskich aptekarzy do zakupu jej artykułów oraz

⁸⁴ N.N. 1913, s. XXXV.

⁸⁵ *Ibidem*, s. XXXVI.

⁸⁶ Koskowski 1900, s. 199.

informowała w ogłoszeniu, że w aptekach we Lwowie i w Krakowie są do kupienia polecane produkty⁸⁷.

Reklamy obrazują zatem ścisłą współpracę pomiędzy aptekarzami prowadzącymi polskie apteki w trzech zaborach oraz współpracę z przedstawicielami przemysłu farmaceutyczno-chemicznego, polegającą na wymianie prasy naukowej, towarów i doświadczenia.

8.2. Manualy w kalendarzach farmaceutycznych

Manualy aptekarskie prowadzone były na potrzeby własnej apteki. Były to rękopisy, często przekazywane z pokolenia na pokolenie w aptekarskich rodzinach. Zawierały przepisy umożliwiające wykonanie różnych produktów, którymi obrót prowadziły ówczesne apteki. Na przykład na podstawie manualu pochodzącego z apteki Witolda Augustowskiego z Wilna – zachowany dokument znajduje się w Muzeum Farmacji UJ CM w Krakowie – można stwierdzić, że jego apteka na przełomie XIX i XX w. prowadziła obrót lekami robionymi (leki złożone, mieszanki, herbatki, pigułki, proszki, maści, mikstury, leki patentowe), chemikaliami, kosmetykami (farba do włosów, płyn do włosów, środek od łupieżu, szampon, mydła, preparaty do higieny jamy ustnej), preparatami używanymi w gospodarstwie domowym (kadzidło do czyszczenia powietrza, proszek dla nieboszczyków, atramenty do znaczenia bielizny, atrament do piór, płyn na pluskwy, środek na mole, trutka na myszy, puder od komarów), lekami weterynaryjnymi (dla koni), odczynnikami laboratoryjnymi, alkoholami leczniczymi (wina lecznicze, wódki, nalewki, likiery) oraz solami do sporządzania sztucznych wód mineralnych⁸⁸.

Funkcjonowały też manualy drukowane, uniwersalne, z których mogli korzystać aptekarze chcący przygotować w swojej aptece dany specyfik. Na przełomie XIX i XX w. leki gotowe dopiero zaczynały się pojawiać na rynku, były produkowane przez zagraniczne fabryki, dlatego apteki same wytwarzały różne produkty, w tym głównie leki według własnych przepisów (również przepisów pochodzących od lokalnych lekarzy, np. „Maść dra Michniewicza” czy „Maść dra Botkina”⁸⁹) lub gotowych receptur zawartych w drukowanych manualach.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 204.

⁸⁸ Urbanik, Jaworska 2022, ss. 43–51.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 48.

Takie powszechnie dostępne manualy dla aptekarzy znalazły się w kalendarzach wydawanych w latach 1904–1914 w Warszawie. Miały one zaspokoić potrzeby ówczesnego społeczeństwa i ułatwić codzienne funkcjonowanie w zdrowiu z zachowaniem higieny. Manualy drukowane były w kalendarzu na rok 1910, 1912, 1914. Najwięcej przepisów zawiera kalendarz na rok 1910.

W czasach nam współczesnych apteki głównie zajmują się sprzedażą gotowych produktów leczniczych (leków) i suplementów diety (najczęściej preparatów witaminowych). Na początku XX w. istniały wśród aptekarzy duże obawy przed coraz większą dostępnością na rynku leków gotowych. Temat ten został podjęty podczas Pierwszego Zjazdu Aptekarzy Królestwa Polskiego, odbywającego się w dniach 21–22 maja 1912 r. w Łodzi. H. Biertümpfel w referacie przestrzegal kolegów aptekarzy:

Chory, otrzymawszy polecenie od lekarza kupna tabletek z antypiryną, piramidonem, aspiryną lub innym jakim środkiem chemicznym patentowanym, z pewnością w razie powtórzenia się podobnego cierpienia, sam sobie już zaleci, bez porady lekarza, ten sam środek, znając jego nazwę. [...] Może dojść do tego, że lekarz nie będzie umiał napisać zwyczajnej recepty, a aptekarz nie będzie miał nic do roboty w swoim specjalnym zakresie, gdyż fabryki lub zagranica dostarczą mu środków gotowych (Biertümpfel 1913, ss. 49–50).

W manualach drukowanych w kalendarzach zamieszczano też przepisy na leki gotowe, wytwarzane przez fabryki farmaceutyczne. Bywały przypadki, że dostęp do leków gotowych był ograniczony, m.in. przez ich cenę. Dlatego aptekarze, znając ich skład, wykonywali je w aptekach.

Przepisy na leki gotowe, które znalazły się w analizowanych kalendarzach dotyczyły leków: Bactoform (środek do dezynfekcji), Hamomaltin (dra Homiera w Berlinie), Dentol (płukanie do zębów), Linimentum Ammoniacale (Rubenheimer), Vinaigre de Toilette Bully, Preparaty Taka-Diastase firmy Parke, Davis i S-ka, Radical – pastylki rozwalniające firmy S-wie Fryd. Kochmiejstera w Budapeszcie, Renetol prow. Karpińskiego w Warszawie, Form-menth prowizora E. Hebdy, pigułki „Espero-Kipriani” prowizora W. Sojeckiego, Ratelin – czopki przeciw hemoroidom prowizora E. Hebdy, Kefyrogentabletten aptekarza A.

Rozenberga w Berlinie, Tridigestin firmy Dallo i S-ka w Paryżu⁹⁰, Creme Simon⁹¹, Sirolin marki La Roch et C-ie w Bazylei⁹².

Ówczesne apteki dostarczały ludności nie tylko leki, lecz także rozmaite środki niezbędne do zachowania higieny, kosmetyki oraz preparaty do wykorzystania w gospodarstwie domowym. Ich receptury także znajdowały się w manualach w kalendarzach farmaceutycznych.

Przepisy na środki higieniczne i kosmetyczne obejmowały takie wyroby, jak: mydło antyseptyczne, środek do mycia włosów, krem do masażu, krem na odciski, wanny dziegiowe podług E. Spiglera, puder z Lycopodium, perfumy bez alkoholu, płyn antyseptyczny przeciw ukąszeniom owadów, *Enfant* – proszek dziecinny do zasypywania prowizora Lenskiego, *Dolomitin* – proszek od potu prowizora Lenskiego⁹³, farby do włosów *Mr. F. Hibla*, *Haarpetrol* na porost włosów, woda na włosy, *Eau do Cologne*⁹⁴, wypróbowany płyn na odciski, brylantyny, *Bay-rum*, *Eau de Quinine*, *Eau de Lys de Lohse*, *Eleosacchar. Cumarini.*, mleko ogórkowe, *Cold-cream*, mydło glicerynowe płynne, *Odontyna*, *Dentalin*⁹⁵.

Zaskakuje różnorodność asortymentu: mydła, farby do włosów, wody kolońskie, perfumy, proszki, pudry. Obecnie większość z tych preparatów nie może być sprzedawana w aptekach – wyjątek stanowią środki higieniczne oraz przedmioty do pielęgnacji niemowląt i chorych⁹⁶.

Porównując współczesną działalność aptek z tą na początku XX w., zadziwiać może również wytwarzanie przez aptekarzy preparatów do zastosowania w gospodarstwie domowym, takich jak: środek przeciw molom, *Guttalin* (pomadka do butów), „tani krem do obóvia” (pisownia oryginalna – przyp. aut.), glazura do obuwia, tkaniny nieprzemakalne,

⁹⁰ N.N. 1910, ss. 85–98.

⁹¹ N.N. 1912, s. 103.

⁹² N.N. 1914, s. 98.

⁹³ N.N. 1910, ss. 85–98.

⁹⁴ N.N. 1912, ss. 101–104. Jako farby do włosów stosowane były środki barwiące na kolor „blond”: dwutlenek wodoru, henna, rzewień; do uzyskania odcieni kasztanowato-brunatnych: przetwory z lupin orzecha włoskiego, naparów z galasówek kory wierzbowej lub *fondes cupressi*; środki do farbowania włosów na czarno: siarczan żelaza, tusz chiński, węgiel z topoli, azotan srebra, henna połączona z naparem z liści Indiga.

⁹⁵ N.N. 1914, ss. 97–102.

⁹⁶ Zob. Ustawa... [2001](#).

czerwona farba olejna do sztang lasów⁹⁷, ogień bengalskie, klej nieczuły na wpływ wilgoci, klej do naklejania etykiet na szkło, klej do naklejania etykiet na blachę, farby do jaj wielkanocnych, lakier do kaloszy gumowych, mieszanina do usuwania plam lapisowych, płyn do wywabiania plam, mydło do wywabiania plam, ołówki do wywabiania plam, proszek do wywabiania plam atramentowych, krem amerykański do wywabiania plam, a także specyfiki do: oczyszczania przedmiotów pokrytych rdzą, odbarwiania fenolu, usuwania wilgoci w domach oraz sprawiające, że „nieprzemakalnem obuwiu uczynić można”⁹⁸ (pisownia oryginalna – przyp. aut.). Wyjaśniając, nadmienić należy, że aptekarze przez wieki byli jedynymi producentami chemii gospodarczej, środków do higieny i pielęgnacji.

8.3. Artykuły naukowe w kalendarzach farmaceutycznych

Zawarte w kalendarzach przepisy na wyżej wymienione środki i preparaty, świadczą o roli, jaką odgrywały wówczas apteki – były główną instytucją umożliwiającą życie społeczności w zdrowiu oraz zachowanie czystości ludzi i domostw. Aptekarzy, jako ekspertów w produkcji leków i innych preparatów higienicznych oraz środków używanych w gospodarstwie domowym, społeczeństwo obdarzało ogromnym zaufaniem i w jakiegokolwiek potrzebie zwracało się do nich z prośbą o pomoc. Jak pisał Bronisław Koskowski, „aptekarz jest w dzień i w nocy na usługi chorych” (Koskowski 1933, s. 333). Profesor w książce *Propedeutyka farmaceutyczna* wskazywał też:

Zadania farmaceuty francuskiego, poza przyrządzaniem leków i środków leczniczych w aptekach i laboratoriach wytwórczych, są w całej pełni rzeczoznawcze, czy to jako eksperta sądowego, czy w sprawach dotyczących produktów spożywczych, na komorach celnych i t.p. (Koskowski 1933, s. 317).

Na przełomie XIX i XX w. polscy aptekarze również pełnili rolę specjalistów, o czym świadczą artykuły naukowe w kalendarzach farmaceutycznych. Pierwszy taki tekst, zawarty w pierwszym w historii

⁹⁷ N.N. 1910, ss. 85–98.

⁹⁸ N.N. 1914, ss. 97–102.

kalendary farmaceutycznym wydanym w języku polskim, napisany przez Mieczysława Dunin Wąsowicza nosił tytuł „O chemiczno-sądowym dochodzeniu trucizn nieorganicznych a przede wszystkim arsenu i jego połączeń”⁹⁹. Znalazł się w nim szeroki opis postępowania „w celu wykrycia nierozpuszczonego kwasu arsenowego” w żołądku, jelitach (osoby zmarłej), odchodach, potrawach, wodzie¹⁰⁰. Artykuł ten świadczy o zadaniach wykonywanych przez ówczesnych aptekarzy podczas procesów sądowych – byli oni ekspertami od wykrywania trucizn w ciałach zmarłych oraz w różnych materiałach. Pojawiały się też w kalendarzach publikacje poszerzające wiedzę aptekarzy o leczeniu zatruc: „Postępowanie w zatruciach ostrych”¹⁰¹, „Odrutki «Antidotat»”¹⁰², „Wykrycie obecności leków w moczu”¹⁰³.

Bronisław Koskowski zwracał również uwagę, że „przy aptece na prowincji powinno być laboratorium chemiczno-bakterjologiczne, które lekarzowi, zajętemu praktyką i rozjazdami, znakomicie może ułatwić rozpoznawanie chorób” (Koskowski 1933, s. 332). Potwierdzeniem wykonywania tych zadań był artykuł w pierwszym polskim kalendarzu farmaceutycznym pt. „O ludzkim moczu”, w którym aptekarze otrzymali wskazówki, jak dokonywać analizy moczu i jakie wyciągać wnioski z tych badań, wskazujące na występowanie chorób u pacjentów¹⁰⁴. Publikacje na ten temat pojawiały się następnie także w kolejnych kalendarzach, np. w 1911 r. „Analiza moczu”¹⁰⁵.

Artykuły naukowe drukowane w dalszych wydaniach kalendarzy farmaceutycznych miały tytuły: „Krótki przewodnik do chemicznego badania wody pod względem higienicznym”¹⁰⁶ i „Badanie wody ze stanowiska higienicznego”¹⁰⁷. Badanie przez aptekarzy wody pitnej w miejscu jej czerpania było ważnym zadaniem, ponieważ teksty o nim pojawiały się w różnych rocznikach kalendarzy.

⁹⁹ Dunin Wąsowicz, *Inlender* 1877, ss. 51–72.

¹⁰⁰ *Ibidem*, ss. 53–54.

¹⁰¹ Jabłonowski 1883, ss. 77–84.

¹⁰² N.N. 1910, ss. 79–84.

¹⁰³ N.N. 1912, ss. 105–107.

¹⁰⁴ Dunin Wąsowicz, *Inlender* 1877, ss. 72–77.

¹⁰⁵ N.N. 1911, ss. 65–113.

¹⁰⁶ Jabłonowski 1883, ss. 63–73.

¹⁰⁷ Koskowski 1900, ss. 106–151.

Aptekarze zajmowali się nie tylko badaniem wody, moczu i wykrywaniem toksyn. W swoich laboratoriach w aptekach dokonywali także analizy produktów spożywczych. Pierwsza tablica „Rozbiór używanych win” zamieszczona została w kalendarzu w 1878 r.¹⁰⁸ Aby te badania mogły być prowadzone rzetelnie, zgodnie z ówczesną sztuką, „Praktyczne sposoby badania produktów spożywczych” ukazały się w kalendarzu na rok 1912¹⁰⁹. W artykule opisane zostały metody badania: wody, mleka, śmietany, masła, sera, napojów gazowanych, octu, mąki, pieczywa, kaszy, mięsa, wyrobów cukierniczych, kawy, herbaty, kakao i czekolady, miodu, piwa.

O konieczności zakładania w aptekach laboratoriów chemiczno-bakteriologicznych mówił podczas Pierwszego Zjazdu Aptekarzy Królestwa Polskiego w Łodzi w 1912 r. prof. Stanisław Weil. Propagował on apteki jako instytucje sanitarne, badające środki spożywcze i wodę. Takie działania aptekarzy miały przyczynić się do edukowania społeczeństwa, co przelożyłoby się na poprawę zdrowia ludności¹¹⁰.

Współcześnie studenci farmacji nauczani są metod analizy produktów spożywczych. Realizowany w programie studiów przedmiot bromatologia umożliwia przyszłym farmaceutom zaznajomienie się z tym zagadnieniem.

8.4. Inne informacje zawarte w kalendarzach farmaceutycznych

Poza informacjami naukowymi niezbędnymi do wykonywania pracy aptekarskiej kalendarze zawierały również informacje przydatne w życiu codziennym, takie jak: rozkład jazdy pociągów – „Koleje żelazne godziny przybycia i odjazdu pociągów obliczone są według czasu peszteńskiego”, skala stemplowa¹¹¹, „odpoczynek niedzielny i ferye sądowe” oraz „dni normalne”, „poczta i telegraf”, „tablica dyskontowa”, „tablica porównawcza wszelkich monet”¹¹², „Dni Galowe Dworskie”, „wiadomości pocztowe i telegraficzne”, „miary i wagi”, „monety”¹¹³.

¹⁰⁸ Dunin Wąsowicz, *Inlender* 1877, ss. 87–88.

¹⁰⁹ N.N. 1912, ss. 49–95.

¹¹⁰ Weil 1913, ss. 19–23.

¹¹¹ Dunin Wąsowicz, *Inlender* 1877, ss. 19–29.

¹¹² Koskowski 1900, ss. 16–28.

¹¹³ N.N. 1910, ss. 7–35.

Znajdowały się też w kalendarzach inne informacje niezbędne w życiu zawodowym, tj. tablica pierwiastków chemicznych, „Rządowy cennik leków”, „Rządowy cennik rękoczynów”, „cennik naczyń”, tablica do porównania skal różnych ciepłomierzy, „wagi aptekarskie” i „zmiana wag metrycznych na krajowe”, „miary metryczne ciał płynnych”, „podział miar długości”, „ciężkość właściwa leków”, tablica umożliwiająca przeliczenie liczby kropli leku na gramy, tablica strat powstałych przy proszkowaniu surowców, tablica najwyższych dawek leków dla osób starszych¹¹⁴, „cennik nowych środków lekarskich”, „taxa laborum”, tablica rozpuszczalności¹¹⁵.

9. Kalendarze w XXI wieku

We współczesnym świecie trudno wyobrazić sobie i docenić, jakim wartościowym i potrzebnym wydawnictwem były kalendarze. W dzisiejszych czasach mamy bezpośredni i bieżący dostęp do wszystkich informacji za pośrednictwem Internetu. Do ich uzyskiwania służą telefony, zegarki, komputery, laptopy, tablety itp., dlatego kalendarze w postaci wydawnictw straciły rację bytu. Obecnie obserwujemy również częstą zmienność informacji, dlatego kalendarze, gdyby nadal się ukazywały, musiałyby być drukowane kilka razy w roku, a po wydrukowaniu wiedza w nich zawarta mogłaby być już zdezaktualizowana.

W latach 1994–2020 wydawany był w Polsce kalendarz, pierwotnie pod nazwą „Farmaceutyczny Kalendarz dla Aptekarzy, Homeopatów, Lekarzy”, nakładem pierwszej Farmaceutycznej Agencji Wydawniczo-Prasowej Farmapress¹¹⁶, a później jako „Farmaceutyczny Poradnik Kalendarz” przez Wydawnictwo Farmapress. Ukazało się 27 edycji kalendarza¹¹⁷, pomyślanego jako kontynuacja tradycji wydawniczej sprzed II wojny światowej. Kalendarz ten zawierał artykuły dotyczące prawa farmaceutycznego i nauk farmaceutycznych, opieki farmaceutycznej, biogramy zasłużonych farmaceutów oraz wykaz adresów Ministerstwa Zdrowia i Opieki Społecznej, akademii medycznych i instytutów naukowych, Wojewódzkich Inspektorów Farmaceutycznych,

¹¹⁴ Dunin Wąsowicz, Inlender 1877, ss. 31–105.

¹¹⁵ N.N. 1910, ss. 36–77.

¹¹⁶ Szukiel 1994.

¹¹⁷ Szukiel 2017.

Samorządu Aptekarskiego, Lekarskiego oraz Pielęgniarek i Położnych, organizacji, stowarzyszeń i towarzystw, zakładów spółdzielczych produkujących leki, szpitali (WP, MSW, PKP), redakcji, bibliotek i muzeów. Zebrane w jednej publikacji dane teleadresowe związane z wykonywaniem zawodu były szczególnie ważne w latach 90. XX wieku, ponieważ dostęp do nich nie był tak prosty jak obecnie (istniały wówczas jeszcze książki telefoniczne).

Artykuły publikowane na łamach kalendarzy pozwalały aptekarzom zapoznać się z bieżącą wiedzą farmaceutyczną i medyczną – co w latach 90. było szczególnie wartościowe, ponieważ dostęp do czasopism naukowych, zwłaszcza zagranicznych, nadal był ograniczony (barierą był także brak biegłej znajomości języka angielskiego) – oraz zmianami w prawie (ukazywały się komentarze). Kalendarze te są ciągle cennym źródłem wiedzy o tym, jak aptekarstwo i farmacja rozwijały się w Polsce na przełomie XX i XXI w.

Obserwując duże zapotrzebowanie na ten rodzaj publikacji, Wydawnictwo Farmapress rozpoczęło w 2010 r. drukowanie kalendarza o nazwie „Technik Farmaceutyczny w Aptece. Poradnik-Kalendarz”¹¹⁸. W sumie ukazało się pięć roczników.

W dzisiejszej dobie cyfryzacji naszego życia, szybkości pojawiających się informacji (np. pojawiające się co dwa miesiące wykazy leków refundowanych) wydawnictwa takie jak kalendarze-poradniki niestety nie są w stanie nadażyć za zmianami, co powoduje, że znikają z rynku wydawniczego.

10. Podsumowanie

Analizowane kalendarze farmaceutyczne stanowiły dla aptekarzy z przełomu XIX i XX w. ważne źródło wiedzy fachowej, ponieważ często dostęp do podręczników farmaceutycznych był ograniczony, również z uwagi na brak licznych takich opracowań. Informacje przydatne w zawodzie aptekarza były rozproszone w różnych źródłach, którymi najczęściej były czasopisma, zarówno zagraniczne, jak i wydawane w języku polskim.

Kalendarze farmaceutyczne umożliwiały aptekarzom wykonywanie pracy zgodnie z przepisami prawa, drukowane w nich reklamy

¹¹⁸ Szukiel 2009.

ułatwiały zaopatrzenie aptek w niezbędne produkty, a spisy aptekarzy polskich i aptek działających pod różnymi zaborami nie tylko umożliwiały kontakt między aptekarzami, lecz także wzmacniały patriotyzm oraz mobilizowały do wspólnej, wytrwalej pracy na rzecz farmacji i odrodzenia Polski.

Przygotowany artykuł jest pierwszym z cyklu artykułów, ponieważ temat kalendarzy farmaceutycznych wymaga dogłębnego zbadania zarówno pod względem merytorycznym, jak i wartości historycznej. Należy również podjąć działania mające na celu poszukiwanie kolejnych wydań kalendarzy farmaceutycznych z przełomu XIX i XX wieku.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

- Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego* 1871, 1(1).
- Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego* 1881, 10(22).
- Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego* 1881, 10(23).
- Czasopismo Galicyjskiego Towarzystwa Aptekarskiego* 1912, 42(1).
- Dunin Wąsowicz, Mieczysław; Inlender Adolf 1877: *Kalendarz do użytku farmaceutów i chemików na rok 1878*. Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Aptekarskiego.
- Herod, Franciszek 1939: *Kalendarz Farmaceutyczny na rok 1939*. Warszawa: Wyd. nakładem Mgra Farm. Franciszka Heroda.
- Inlender, Adolf 1877: Historia rozwoju galic. Towarzystwa aptekarskiego. [W:] Dunin Wąsowicz, Mieczysław; Inlender Adolf (red.), *Kalendarz do użytku farmaceutów i chemików na rok 1878*. Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Aptekarskiego, ss. 106–114.
- Jablonowski, Wincenty 1883: *Kalendarz do użytku farmaceutów i chemików na rok 1884*. Lwów: Wydawnictwo galicyjskiego Towarzystwa Aptekarskiego.
- Koskowski, Bronisław 1900: *Kalendarz Farmaceutyczny na rok 1900*. Lwów: Wyd. nakładem Bronisława Koskowskiego.
- N.N. 1872: *Kalendarz Lekarski na rok 1872*. Warszawa: Wyd. Red. Gazety Lekarskiej.
- N.N. 1910: *Kalendarz Farmaceutyczny Polski na rok 1910 dla aptek i składów aptecznych*. Warszawa: Wyd. redakcja „Farmaceuty Polskiego”.
- N.N. 1911: *Kalendarz Farmaceutyczny Polski na rok 1911 dla aptek i składów aptecznych*. Warszawa: Wyd. redakcja „Farmaceuty Polskiego”.

N.N. 1912: *Kalendarz Farmaceutyczny Polski na rok 1912 dla aptek i składów aptecznych*. Warszawa: Wyd. redakcja „Farmaceuty Polskiego”.

N.N. 1913: *Kalendarz Farmaceutyczny Polski na rok 1913 dla aptek i składów aptecznych*. Warszawa: Wyd. redakcja „Farmaceuty Polskiego”.

N.N. 1914: *Kalendarz Farmaceutyczny Polski na rok 1914 dla aptek i składów aptecznych*. Warszawa: Wyd. redakcja „Farmaceuty Polskiego”.

OPRACOWANIA

Biertümpfel, Herman 1913: Wynajdywanie nowych źródeł dochodowości aptek w związku z ich reorganizacją. [W:] *Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Aptekarzy Królestwa Polskiego w Łodzi dnia 21–22 maja 1912 roku*. Warszawa.

Bilek, Maciej 2009: *Apteki i aptekarze południowej Małopolski do 1951 roku*. Nowy Targ: Polskie Towarzystwo Historyczne.

Bilek, Maciej 2010: *Dzieje aptek w powiecie nowosądeckim do 1951 roku*. Nowy Sącz: Prezydent Miasta Nowego Sącza i Polskie Towarzystwo Historyczne. Oddział w Nowym Sączu.

Bilek, Maciej 2011a: *Inspektorzy farmaceutyczni województwa krakowskiego*. Nowy Targ–Kraków: Polskie Towarzystwo Historyczne.

Bilek, Maciej 2011b: *Krakowskie izby aptekarskie*. Kraków: Okręgowa Izba Aptekarska w Krakowie.

Brzezińska, Jadwiga 2010: Historia farmacji w 2009 roku. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 55(2), ss. 245–249.

Brzezińska, Jadwiga 2017: *Rola Uniwersytetu w Dorpacie w kształceniu polskich studentów farmacji 1802–1918*. Kołobrzeg: Wrocławska Drukarnia Naukowa PAN.

Bukowska, Aneta 2006: Powstanie i działalność Izb Aptekarskich w Polsce w okresie przed i po II wojnie światowej. [W:] Bożena Urbanek (red.), *Zawód farmaceuty na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*. Warszawa–Katowice: Instytut Historii Nauki PAN.

Cieplowski, Stanisław 1997: Varsaviana w kalendarzach warszawskich 1738–1939. *Almanach Mużeczny* 1, ss. 179–191.

Cieplowski, Stanisław 2008: *Varsaviana w kalendarzach warszawskich 1795–1939. Bibliografia*. Warszawa: Muzeum Historyczne m.st. Warszawy.

Farmacja Polska 1951, 7(1–2).

Gorczyńska, Małgorzata 1999: *Popularyzacja wiedzy o polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1737–1821)*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Ihnatowicz, Ewa 1983: *Kalendarze 2. połowy XIX wieku jako źródło do badań literackich – „Kalendarz Ungra”* („Problemy Literatury Polskiej Okresu Pozytywizmu. Seria 2”). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Koskowski, Bronisław 1933: *Propedeutyka farmaceutyczna. Wstęp do nauk farmaceutycznych z uwzględnieniem deontologii i historii farmacji polskiej*. Warszawa: Nakładem Mag. Farm. FR. Heroda.
- Mikolasch, Karol 1881a: Projekt nowej ustawy aptekarskiej. *Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego* 10(22), ss. 354–358.
- Mikolasch, Karol 1881b: Projekt nowej ustawy aptekarskiej. *Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego* 10(23), ss. 364–365.
- Myśliński, Jerzy 1974: Uwagi o prasie polskiej przełomu XIX i XX w. jako źródle historycznym. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 14(1), ss. 5–26.
- N.N. 1950: *Rocznik Farmaceutyczny 1949/50*. Warszawa: Farmaceutyczny Instytut Wydawniczy Naczelnej Izby Aptekarskiej.
- N.N. 2024: Kodeks Etyki Aptekarza/Farmaceuty Rzeczypospolitej z VI Zjazdu Aptekarzy 2012 i na IX Zjazd Aptekarzy 2024. *Czasopismo Aptekarskie* 8–9, ss. 15–23.
- Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Aptekarzy Królestwa Polskiego w Łodzi dnia 21–22 maja 1912 roku*. Warszawa, 1913.
- Piskala, Magdalena 2020: Medycyna ze staropolskiego kalendarza. *Analecta* 29(2), ss. 149–166.
- Przybyło, Joanna 2009: „Kalendarz farmaceutyczny” mgra farm. Franciszka Heroda z lat 1921–1939. *Analecta* 18(12), ss. 111–218.
- Przybyło, Joanna 2010: Wydawnictwa Franciszka Heroda. *Czasopismo Aptekarskie* 8–9, ss. 67–73.
- Ratajczak, Tomasz 2006: XIX-wieczne przykłady kalendarzy nadkawińskich. *Wadoviana: Przegląd Historyczno-Kulturalny* 10, ss. 109–111.
- Roeske, Wojciech 1973: *Bibliografia polskiej historiografii farmaceutycznej 1816–1971*. Warszawa: PZWL.
- Skalska, Magdalena 2009: Wartości wielkopolskich kalendarzy polskich i niemieckich przełomu XIX i XX wieku w aspekcie współczesnej turystyki kulturowej. *Turystyka Kulturowa* 7, ss. 15–29.
- Skrzypkowska, Joanna 1998: *Polskie kalendarze XIX-wieczne w zbiorach Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy Biblioteki Głównej*. Warszawa: Biblioteka Publiczna m.st. Warszawy.
- Słownik języka polskiego PWN* 2023: Kalendarz. URL: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/kalendarz%20.html> (dostęp: 9.10.2023).

- Słownik języka polskiego SJP* 2023: Kalendarz. URL: <https://sjp.pl/kalendarz> (dostęp: 9.10.2023).
- Syroka, Andrzej 2020: *Zdrowie, choroba, profilaktyka i terapia w kalendarzach śląskich z XVII i XVIII wieku*. Wrocław: Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich we Wrocławiu.
- Szukiel, Wiktor 1994: *Farmaceutyczny Kalendarz dla Aptekarzy, Homeopatów, Lekarzy*. Warszawa: Wyd. Agencja Farmapress.
- Szukiel, Wiktor 2009: *Technik Farmaceutyczny w Aptece. Poradnik-Kalendarz na rok 2010*. Warszawa: Wydawnictwo Farmapress.
- Szukiel, Wiktor 2017: *Farmaceutyczny poradnik kalendarz*. Warszawa: Wydawnictwo Farmapress.
- Ślusarczyk, Wojciech 2020: *Związek Zawodowy Farmaceutów Pracowników w Rzeczypospolitej Polskiej (1919–1939)*. Lublin: Wyd. Episteme.
- Technik Farmaceutyczny w Aptece. Poradnik-Kalendarz na rok 2010*. Warszawa: Wydawnictwo Farmapress.
- Turowska-Bar, Irena 1967: *Polskie kalendarze XIX wieku (streszczenie rozprawy habilitacyjnej)*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
- Urbanik, Monika; Jaworska, Katarzyna 2022: Manual z apteki Witolda Augustowskiego w Wilnie. *Czasopismo Aptekarskie* 12, ss. 43–51.
- Ustawa... 1938: Ustawa z dnia 25 marca 1938 r. o wykonywaniu zawodu aptekarskiego. Dz.U. 1938, poz. 202. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19380230202/O/D19380202.pdf> (dostęp: 11.10.2023).
- Ustawa... 1951: Ustawa z dnia 8 stycznia 1951 r. o zniesieniu izb aptekarskich. Dz.U. 1951, poz. 3. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19510010003/O/D19510003.pdf> (dostęp: 15.10.2023).
- Ustawa... 1991: Ustawa z dnia 19 kwietnia 1991 r. o izbach aptekarskich. Dz.U. 1991, poz. 179. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19910410179/U/D19910179Lj.pdf> (dostęp: 10.10.2023).
- Ustawa... 2001: Ustawa z dnia 6 września 2001 r. Prawo farmaceutyczne. Dz.U. 2001, poz. 1381. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20011261381/U/D20011381Lj.pdf> (dostęp: 10.10.2023).
- Ustawa... 2020: Ustawa z dnia 10 grudnia 2020 r. o zawodzie farmaceuty. Dz.U. 2021, poz. 97. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20210000097/U/D20210097Lj.pdf> (dostęp: 10.10.2023).
- Wiadomości... 1912: *Wiadomości Farmaceutyczne* 39(1).
- Wichowa, Maria 2001: Historia w kalendarzach polskich XVIII i początku XIX wieku. Literackie formy popularyzacji wiedzy o przeszłości. *Napis* 7, ss. 371–378.

Wikipedia 2023a: Lwów. URL: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Lw%C3%B3w> (dostęp: 14.10.2023).

Wikipedia 2023b: Królestwo Kongresowe. URL: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Kr%C3%B3lestwo_Polskie_\(kongresowe\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Kr%C3%B3lestwo_Polskie_(kongresowe)) (dostęp: 14.10.2023).

Wójcik, Ewa 1996: Kalendarze w Polsce w latach międzywojennych. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie* 178, ss. 127–137.

Żuk, Anna 2023: Od aptekarza do farmaceuty. *Czasopismo Aptekarskie* 6–7, ss. 28–35.